ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԻՍ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՀԱՅՈՑ Ի ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒ։

Պարոն Վիկտոր Լանկլուա մեր հայերենագէտ բարեկամը մինչդեռ մէկ կողմանէ իր Կիլիկիոյ մէջ ըրած ճանապարհորդութեան ընդարձակ պատմութիւնը կըպատրաստէ որ տպագրէ, ատեն ատեն անոր հատուածները արդէն կըհրատարակէ օրագրաց մէջ եւ առանձին ։

Անցած տարի Ասիական Օրագրին 3 թուոյն մէջ հրատարակած մէկ յօդուածը հոս կըդնենք՝ տեղ տեղ քանի մը ծանօթութիւն աւելցընելով. յուսանք թէ հաճոյ կանցնի ընթերցողաց ։

« Նոյեմբերի 20ին 1852ին Ատանայէն ելայ որ երթամ Կիլիկիա Դաշտական ըսուած նահանգին հիւսիսային կողմերը պտըտիմ, վասն զի ճանապարհորդներուն այս կողմին վրայ տուած տեղեկութիւնը խիստ քիչ է, եւ ես գիտէի որ Հայոց միջին դարու յիշատակներէն շատ բան պիտի գտնուի հոն ։

« Ատանայէն մինչեւ ի Սիս եղած միջոցը երկայն ու վտանգաւոր էր, որովհետեւ *Եիւրիւք* ըսուած վրանաբնակ Թիւրքմէններ շատ կան հոն. ուստի Զիա փաշա կուսակալը տասնըհինգ *զափթիյէ* դրաւ հետս իրենց գլխաւորովը, ձեռքս ալ յանձնարարական թղթեր տուաւ որ Սարխանտէլի օղլու ցեղին Մուրթազա Պէյ անուանով գլխաւորին տանիմ, որուն պաշտպանութեանը կարօտ պիտի ըլլայի այն ճամբուն մէջ ։ Հետս առի նաեւ Գաղղիոյ հիւպատոսարանին առաջին թարգման Պարոն Պետրոս Րուխը, անոր եղբօրորդին, եւ քանի մը ծառայ, որով քսանուերեք հոգւոյ կարաւան մը ձեւացանք. Ատանայի հռովմէական հայ եպիսկոպոսն ալ՝ Տէր. Յովհաննէս Հաճեան, որ Սսայ մէջ գործ ունէր, ինծի հետ ելաւ ։

« Առաջին օրը Սարխանտէլի օղլու *Եիւրիւք*ներուն շատ մը *օրտու*ներէն անցանք, ու գիշերը *Իմամ օղլու քէօփրիւսիւ* ըսուած տեղը անցուցինք՝ հիւրընկալութիւն խնդրելով ։

« Երկրորդ առաւօտը իմ առաջնորդ ենիչէրիներէս երկու հոգի յուղարկեցի Մուրթազա Պէյին (որուն վրանները շատ հեռու չէին մեզմէ) որ հասնին ու Սիս երթալու միտքս իմացընեմ իրեն ։ Քիչ ատենէն ալ մենք ճամբայ ելանք որ իրիկուան դէմ Պէյին բանակը հասնինք ։

VOYAGE A SIS,

CAPITALE DE L'ARMÉNIE AU MOYEN AGE.

M. Victor Langlois, arméniste et archéologue distingué, tout en s'occupant de la relation détaillée de son voyage en Cilicie, en publie de temps à autre des extraits dans les revues de Paris.

Nous reproduisons ici un article que notre savant ami a déjà inséré dans le 3e numéro de l'année dernière du *Journal Asiatique*. Nous n'y ajouterons que quelques notes explicatives.

« Le 20 novembre 1852, je quittai Adana pour aller explorer le nord de la Cilicie des plaines, imparfaitement visité par les voyageurs, et qui devait m'offrir de nombreux monuments archéologiques du moyen âge arménien.

« Comme le trajet d'Adana à Sis était long et présentait des dangers, en raison de la présence de nombreux campements de Turkomans *Yuruk*, le gouverneur de la province, S. E. Zia-Pacha, me donna une escorte de quinze *zaptiés*, commandés par un capitaine, et me munit de lettres de recommandation pour Mourtaza-Bey, chef de la tribu des Sarkantèli-Oglou, dont la protection devait m'être d'un utile secours pendant mon exploration. Le premier drogman du consulat de France, M. Bothros Rok, son neveu et plusieurs domestiques, complétaient la caravane, qui se composait de vingt-trois personnes. L'évêque catholique arménien d'Adana, Mgr Ohannès Hagian, que quelques affaires appelaient à Sis, se joignit à moi.

« Pendant la première journée de notre excursion, nous traversâmes plusieurs *ordou Yuruk* des Sarkantèli-Oglou, et nous allâmes passer la nuit dans un endroit appelé *Imam-Oghlou-Keuprussu*, où nous demandâmes l'hospitalité.

« Dans la matinée du lendemain, je dépêchai deux janissaires de mon escorte à Mourtaza-Bey, dont les tentes n'étaient pas très-éloignées de nous, pour le prévenir de mon arrivée et de l'intention que j'avais d'aller à Sis. Peu après, nous nous mîmes en marche afin d'arriver dans la soirée au campement du bey.

« Մուրթազա Պէյը իմանալուն պէս որ ես իր ցեղին մէջ կըգտնուիմ, յիսունի չափ ձիաւորով ընդ առաջ ելաւ ինծի, ու սովորական քաղաքավարութիւններեն ետեւ՝ մեզի համար պատրաստել տուած վրանը տարաւ գմեզ :

« Շատ աղաչեց Պէյն որ քանի մը օր իր քովը մնամ, բայց ես երկրորդ օրը ճամբայ ելայ դէպ ի Սիս. արդէն հեռուանց Սասյ բերդը կերեւնար՝ արծուոյ բոյնի մը պէս՝ հորիզոնը կտրող լեռներուն ամենեն բարձրին վրայ կանգնած : Մուրթազա Պէյը մեզի հետ գալ չկարենալուն՝ իր որդին դրաւ հետս որ Սասյ վանքը բնակող Հայոց կաթուղիկոսին տանի զիս :

« Կեսօրեն երեք ժամի չափ ետեւ, քաղաքին ապառաժներուն վրայեն շատ նեղութեամբ անցնելով՝ տեղերնիս հասանք :

« Սիս քաղաքը ապառաժուտ ու միենակ կեցած լեռան մը արեւելեան կողին վրայ շինուած է. բայց այն լեռը վարի կողմեն կապած է Տօրոսի մեծ

« Mourtaza-Bey, dès qu'il fut instruit de ma présence dans sa tribu, vint au-devant de moi avec une cinquantaine de cavaliers, et, après les politesses d'usage, nous conduisit à la tente qu'il avait fait disposer pour nous recevoir.

« Le lendemain, malgré les instances du bey, qui voulait me retenir quelques jours près de lui, je partis pour Sis, dont on apercevait au loin le château, bâti, comme un nid d'aigle, sur le pic le plus élevé des montagnes qui bornent l'horizon. Mourtaza-Bey, n'ayant pu se joindre à nous, me donna son fils pour m'accompagner et me présenter au patriarche arménien, qui a sa résidence dans le monastère de Sis.

« Vers les trois heures, nous arrivâmes à destination, après une marche que les rochers sur lesquels la ville est assise avaient rendue pénible.

« Sis est bâtie en amphithéâtre sur la pente Est d'une montagne rocheuse, isolée, mais se rattachant, par sa base, au système de la grande chaîne

Սիս մայրաքաղաք Հայոց ի Կիլիկիա :

գտիններուն հետ : Տարսոնի ու Ատանայի տներուն պես՝ Սսայ տներն ալ տանիք ունին, բայց տանիքներն այնպես մեկմեկէ բարձր են որ կարծես թե տներուն մեկ շարքին տանիքները բարձր եղած շարքին փողոցներն են : Վանքը քաղաքին հիւսիսային կողմն ու վերի ծայրը շինուած է. մեջի շէնքերուն բարձրութեանը պատճառաւ՝ մինչեւ խիստ հեռու տեղերէ ալ կերեւնայ :

« Սսայ մէջ իրրեւ Տաճկի հասարակաց շէնք՝ մէյմը մզկիթն է, մէյմըն ալ շուկան :

« Բերդը ժայռին վերի ծայրը շինուած է, եւ մէջը քանի մը արեւակէզ բուիներէն ու ոչխարներուն եւ այծերուն արածած չոր ու ցամաք խոտերէն զատ բան չկայ :

« Քաղաքին վարի կողմէն *Կարասունար* ըսուած գետը կանցնի, եւ անոր մէջ կըրաւին *Տէլի-սու* վտակը : Ձիւներուն հալած ժամանակը այն գետը հեղեղատ կըդառնայ, ու Հայոց տերութեան ատենէն մնացած պարսպին քարերը կառնէ կըտանի :

« Մեհեմմետ Պէյը զիս կաթուղիկոսին ու վանքի եպիսկոպոսներուն առջեւն որ հանեց, հասկըցուցի ես այն առաջնորդաց իմ ճամբորդութեանս նպատակը. եւ կը թաղձամ ըսի քանի մը օր հոս վանքը կենալ որ Հայոց ժամանակէն մնացած պատմական յիշատակարանները քննեմ : Ցետոյ *Ֆէրմանս* ցուցուցի, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին ու Ատանայի միւշիրին (բղեշխին) բղթերը մատուցի : Կաթուղիկոսը զանոնք կարդացընելենետեւ ժպտեցաւ ու բաւական ինծի. « Փաշան Ատանային ու Տարսոնին վրայ կիշխէ, իսկ լեռան տիրողը Քոզան օղլուն է : »

« Քոզան օղլու կըսուի՝ թէ Սսայ գաւառին տիրող ցեղը եւ թէ անոր ցեղապետը : Եւ որովհետեւ կաթուղիկոսը այն բռնակալին անդադար ասակու ընծաներ տալով է որ հաստատուն կրմնայ իր աթոռոյն վրայ, կերպով մը անոր հպատակն եղեր է, իրր թէ Օսմանեան Դրան ու տաճիկ կուսակալին իշխանութեանը տակ չըլլար :

« Մուրթազա Պէյն ալ, որ Քոզան օղլուին ազգական ու անոր պես ինքնագլուխ է, ծանր ծանր տուրքեր կառնու կաթուղիկոսեն, եւ Ատանայի բղեշխներուն ու կաթուղիկոսին մէջ հարկերու համար առեղ առեղ պատահած կռիւներուն մէջ միջնորդ կըլլայ :

« Կաթուղիկոսը հրաման առաւ որ հետս եղած մարդիկներով վանքին մէջ բնակիմ. ուստի առին տարին զիս հիւրանոց ըսուած սենեակը որ վան-

du Taurus. Comme à Tarsous et à Adana, les maisons de Sis sont à terrasses, mais étagées de telle sorte, que les terrasses d'un rang de maisons semblent devoir servir de rue au rang qui les domine. Le couvent est bâti au nord et au sommet de la ville; on l'aperçoit de très-loin, à cause de l'élévation de ses nombreuses constructions.

« Une mosquée et un bazar sont les deux seuls établissements turcs de Sis.

« Le château couronne le rocher sur lequel il est assis. Il ne présente que quelques buissons, brûlés par le soleil, et des herbes desséchées que broutent des troupeaux de chèvres et de moutons.

« Une rivière, le *Karabounar-Tschaï*, dans laquelle se jette un cours d'eau appelé *Déli-Sou*, serpente au pied de la ville. Lors de la fonte des neiges, cette rivière se transforme en un torrent qui déborde et entraîne les pierres provenant des fortifications de la ville au temps de la domination arménienne.

« Lorsque Méhémet-Bey m'eut présenté au patriarche et aux évêques du monastère, j'informai ces dignitaires du but de mon voyage et du désir que j'avais de passer quelques jours au couvent, pour m'y livrer à des recherches sur les monuments historiques de l'époque arménienne; puis j'exhibai mon firman, et leur remis des lettres du patriarche arménien de Constantinople et du muchir d'Adana. Le patriarche, après s'en être fait donner lecture, sourit et me dit : « Le pacha gouverne à Adana et à Tarsous; mais c'est Kussan-Oglou qui règne à la montagne. »

« Kussan-Oglou est à la fois le nom du chef et de la tribu sur le territoire de laquelle se trouve Sis, le patriarche ne se maintenant sur son siége que par des dons fréquents d'argent et des cadeaux faits à ce chef rebelle, il est en quelque sorte devenu son vassal, et se croit affranchi de l'autorité de la Porte et des gouverneurs turcs de la province.

« Mourtaza-Bey, parent de Kussan-Oglou, et comme lui indépendant, tire aussi de lourds tributs du patriarche, et sert de médiateur entre ce dernier et les gouverneurs d'Adana, dans leurs continuels démêlés pour le payement de l'impôt.

« Après avoir obtenu du patriarche l'autorisation de séjourner au couvent avec mon escorte, je fus conduit dans la chambre destinée aux voyageurs

քին մեկալ սեններակներեն շատ աւելի գեղեցիկ է :

« Մինչդեռ ընելու քննութիւններուս ու ժամանակս ինչպես անցընելուս վրայ մտածելով՝ այն սեննկին ճերմակ ճերմակ պատերուն կը նայէի, տեսայ որ պատին վրայ խիստ շատ անուններ գրուած կան տաճկերեն, արաբերեն, հայերեն եւ ուրիշ լեզուներով. անոնց մէջ ալ մեկ անուն մը որ հնագիտաց ու արեւելագիտաց շատ ծանօթ է, եւ ինծի անակնկալ ուրախութիւն մը պատճառեց. այն անունը մատիտով ու խոշոր գրերով գրուած էր (գաղղիարեն) այսպես .

Կ. ԹԵՔՍԻԵ, ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ ԳԱՂԳԻԱՑԻ
20 ՅՈՒՆԻՍ 1836 :

« Վանականքայ ըսին ինծի թէ տասնըվեց տարի մը կայ որ Եւրոպացի մը տեսած չունինք, եւ անոնց մէջ վերջինը Պ. Թեքսիեն եղաւ որ Սսեն անցաւ՝ Մարաշ գնաց, անկից ալ Տրապիզոն :

« Սսոյ սկզբնաւորութեան պատմութիւնը չգիտցուիր. շատ աշխատեցայ որ հասկընամ թէ անոր հիմնադիրը ով եղեր է, չկրցայ գտնել : Եւ սակայն կերեւնայ թէ այս քաղաքը խիստ հին տաեներ ալ կայ եղեր : Դիրքը *Փլաւիա* կամ *Փլաւիուպոլիս* անունով հին քաղաքին տեղերը կիյնայ, որ Երակղեսի Աշխարհացուցին մէջ կըյիշուի, մետալներն ալ կըգտնուին կայսերաց անուններով, Դոմեատիանոսեն մինչեւ առաջին Վաղերիանոս : Բայց ես Հռովմայեցւոց ժամանակին մնացած աւերակներ չտեսայ ոչ Սսոյ մէջ եւ ոչ քովերը. հաւանական է որ այն հին քաղաքին մնացորդները անյայտ եղած ըլլան՝ Հայոց տիրապետութենեն ետեւ, երբոր Լեւոն Բ հոն ուզեց հաստատել իր թագաւորութեան աթոռը :

« Շատ մատենագիրներ, որոնց մեկն ալ է Պ. Պարբր, ու երկար տաեն Կիլիկիա բնակեր է, մտքերնին դրած են թէ Սիս քաղաքը հին տաենի *Պէնդէնիսոս* ըսուածն է՝ ամուր բերդաքաղաք Տօրոսի տափանագլուխը. զոր եւ Կիկերոն պաշարեր էր՝ Կիլիկիոյ փոխարքութեան եղած ժամանակը :

« Սսոյ ծագումը ինչպես ալ եղած ըլլայ, պատմութեան մէջ անունը ԺԲ դարուն վերջերը կըյիշուի : Ինչպես որ ըսինք՝ Լեւոն Բ թագաւորը կանգնեց կամ նորոգեց Սիսը, եւ իրմէ ետեւ Կիլիկիոյ մէջ իրարու յաջորդող թագաւորները զանազան շինքեր ու եկեղեցիներ կանգնեցին մէջը.

étrangers, et qui est bien la plus belle du monastère.

« Tout en réfléchissant aux diverses recherches auxquelles je devais me livrer, et en demandant à la couche de chaux qui tapissait la salle comment j'emploierais le temps que je devais passer au monastère, j'aperçus sur la muraille, au milieu d'une grande quantité de noms turcs, arabes, arméniens, de *memento* en diverses langues, un nom bien connu des archéologues, comme des orientalistes, et qui me causa une bien agréable surprise ; ce nom était tracé au crayon, et en gros caractères :

CH. TEXIER, VOYAGEUR FRANÇAIS,
20 JUIN 1836.

« Les moines me dirent qu'en effet ils n'avaient pas vu d'Européens depuis environ seize ans, et que le dernier était M. Ch. Texier, qui était passé par Sis pour se rendre à Marach, et de là à Trébizonde.

« L'origine de Sis est inconnue, et les recherches auxquelles je me suis livré pour arriver à découvrir quels en avaient été les fondateurs, sont restées sans résultats. Toutefois il paraît certain que cette ville existait dans l'antiquité. Son emplacement répond à celui de l'ancienne ville de *Flavias* ou *Flaviopolis*, citée dans le *Synecdême* d'Hiéroclès, et dont on retrouve des médailles, avec les noms des empereurs, depuis Domitien jusqu'au premier Valérien. Cependant je n'ai vu, ni à Sis, ni dans ses environs, de ruines appartenant à l'époque romaine ; il est probable que les vestiges de cette antique cité ont disparu à l'époque de la conquête arménienne, quand Léon II choisit cet emplacement pour y fonder la capitale de ses États.

« Plusieurs auteurs, et entre autres M. Barker, qui a résidé longtemps en Cilicie, ont cru voir, dans la ville de Sis, l'ancienne *Pendenissus*, place bien fortifiée, aux confins du Taurus, et dont Cicéron fit le siége durant son proconsulat en Cilicie.

« Quelle que soit d'ailleurs l'origine de Sis, cette ville ne paraît, pour la première fois dans l'histoire, qu'à la fin du XIIe siècle de notre ère. Le roi Léon II, ainsi que je viens de le dire, fonda ou réédifia Sis, et depuis le règne de ce prince, les thakavors qui se succédèrent en Cilicie y firent élever des mo-

այնուհետեւ Սիսը Անարզաբային տեղը բռնեց՝ որ առաջ անիկայ էր առաջին Ռուբինեան իշխանաց մայրաքաղաքն ու դամբարանը :

« Մինչեւ 1374 թուականը Սիս Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը մնաց . այն տարին Եգիպտացիք Լեւոն Զ . թագաւորին ձեռքէն առին զայն ու հիմնայատակ կործանեցին, թագաւորաց պալատը գրեթէ բոլորովին քանդեցին, ու բերդին պատերը քակեցին :

« Հիմա Սիս քաղաքը աւան մը դարձած է, հինգ հարիւրի չափ Տաճկի ու Հայու տներով որ հին բերդին ու կաթուղիկոսարանին քովերը շինուած են : Խօզան օղլուին ցեղէն թիւրքմէն պէյ մը՝ լեռնաբնակ իշխաններուն կողմէն կըկառավարէ քաղաքը, եւ Ատանայի փաշան որ Սսայ կուսակալն ալ է՝ քաղաքին վրայ ամենեւին իշխանութիւն մը չունի . տուրք չկրնար առնուլ անկէց, եւ իր կողմանէ ոչ երբէք կրցեր է հոն փոխանորդ (գայմագամ) մը հաստատել : »

(Շարայարութիւնն ուրիշ անգամ :)

numents, des églises ; et la nouvelle cité remplaça Anazarbe, qui, jusqu'alors, avait été la résidence et le lieu de sépulture des premiers ischkhans roupéniens.

« Sis conserva sa priorité sur toutes les villes de la Cilicie jusqu'en l'an 1374, époque à laquelle les Égyptiens s'en emparèrent sur le roi Léon VI, et la détruisirent de fond en comble, après avoir renversé presque entièrement le palais des rois et démantelé les murailles du château.

«Sis n'est plus aujourd'hui qu'une bourgade d'environ cinq cents maisons turques et arméniennes, groupées autour du vieux château et du monastère. Un bey turkoman, de la famille de Kussan-Oglou, gouverne pour les princes de la montagne, tandis que le pacha d'Adana, sous l'autorité duquel Sis se trouve placée, n'a aucun pouvoir sur la ville, qui ne paye point d'impôt à la Porte, et a toujours refusé de recevoir dans ses murs un kaïmakam du pacha. »

(*La suite au prochain numéro.*)

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Նոր տարւոյս առաջին շաբաթը բոլոր Փարիզացւոց բանը գործը եղեր էր կայսերական պահանորդաց եւ ուրիշ քանի մը գունդերու Խրիմէն դառնալով՝ հանդիսաւոր կերպով մը Փարիզ մտնելը : Այն հանդէսը տեսնողները կըվկայեն միաբան թէ ժողովրդեան երեսը նայողը մէկէն կըհասկընար թէ ամենուն սրտին մէջ ալ երկու զգացմունք կայ իրարմէ զօրաւոր . մէկը օրինաւոր հպարտութիւն մը իր հայրենեաց յաղթական բանակին փառաւոր դարձին վրայ, մէկալն ալ նոյնպէս օրինաւոր ցաւ մը՝ այն բանակին հետ գնացող ու այս տարի ետ չդարձողներուն վրայ :

Դեկտեմբերի 29ին առաւօտը Փարիզու ծառատունկ (պուլուար) ըսուած մեծ փողոցին տները զարդարուած էին դրպակներով, դրօշակներով, յիշատակներով, շատին վրայ Խրիմու պատերազմներուն անունը գրուած, տեղ տեղ ալ այս խօսքս, « ՑԱՂԹԱԿԱՆԱՑՆ ՍԵԽԱՍՏՈՓՈԼԻ : »

Խրիմէն դարձող զօրաց անցնելու ճամբուն մէկ կողմը հասարակ զօրքերը շարուած կեցած էին, եւ անոնց դիմացը ազգային պահանորդները . ժողովուրդն ալ յորդահոսան գետերու պէս երկու կողմէն կըքալէին, մինչեւ որ բազմութեանը անհնարին կերպով խռնուելէն ստիպուեցան կենալու որ մէջտեղէն անցնող զօրքը տեսնեն :

Կայսրը գունդ մը ձիաւոր զօրքով, պալատական իշխաններով, զօրավարներով ու սպաներով գնաց մինչեւ ծառատունկին ծայրը Պասթիլ ըսուած հրապարակը, ու հոն Յուլիսի սիւն ըսուած կոթողին տակը՝ երեսը դէպ ի ծառատունկը դարձուցած կեցաւ : Նորեկ զօրքերը եկան կէս կլոր ձեւով շարուեցան դիմացը, եւ վեհափառ Կայսրը իր քաջահնչող ձայնովը այս ատենախօսութիւնս ըրաւ անոնց .

« Զօրականք,

« Ինչպէս ատենով Հռովմայեցւոց Ծերակոյտը Հռովմայ դուռը կերթար ընդ առաջ իր յաղթա-